

RAD, KAPITAL I SOCIJALNA KOHEZIJA U (POST)PANDEMIJSKOM OKVIRU¹

Zoran Stojiljković

Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu

SAŽETAK

Komparativna istraživanja pokazuju da sindikatima i zaposlenima „dobro ide” samo u situacijama paralelnog demokratskog razvoja i ekonomskog rasta koji vode socijalnoj koheziji i smanjenju nejednakosti. Unutar aktuelne pandemijske krize, uz već postojeći demokratski deficit, ponovo ulazimo u period pada ekonomskih pokazatelja i daljeg rasta siromaštva i nejednakosti. Dramatično ekonomsko zaostajanje Srbije se može delimično nadoknaditi samo visokim stopama rasta. Promena je moguća radikalnom promenom ekonomske politike u čijoj je osnovi objedinjavanje nužnih regulativnih sa razvojnim funkcijama i ulogom države, odnosno jasan razlaz sa raširenim neoliberalnim ekonomskim mitovima. Pandemijaska kriza, kao istovremena kriza i ponude i tražnje, kroz brojne izazove, poput rada na daljinu i razvoja internih sistema kontrole i redukovanja troškova, urgentnim čini kreiranje Novog društvenog ugovora kojim će se definisati radni standardi i bazični prihodi za sve radno angažovane.

KLJUČNE REČI: socijalna kohezija, nejednakost, prekarnost, sindikati, razvojni država

Ovaj tekst nastaje u vreme pandemije Korona virusa, atipične zdravstvene i ekonomske krize čije je trajanje i brojne efekte, uključiv i one političke i svetonazorne, krajnje nezahvalno prognozirati. Istovremeno, pandemijaska kriza se ne može, zbog svog planetarnog karaktera i dubine, ni

Kontakt autora:

Zoran Stojiljković je redovni profesor na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu. E-pošta: zoran.stojiljkovic@fpn.bg.ac.rs

¹ Ranija verzija ovog teksta je predstavljena na međunarodnoj konferenciji Udruženja za političke nauke Srbije – Saboru politikologa pod nazivom „Političke posledice pandemije”, održanom 26. i 27. 9. 2020. u Beogradu.

ignorisati – u maniru čekanja izvesnijeg i komotnijeg perioda postkriznih analiza kao pokazivanja naknadne pameti. U tom (pre)uskom okviru prvo ću nastojati da konstatujem neke prepoznatljive izazove i promene koje pandemijska kriza nosi. U drugom koraku, krajnje sumarno, pokušaću da evidentiram moguća adaptivna pomeranja ili, pak, ozbiljnije promene u postojećim interpretativnim ekonomskim i socijalnim obrascima, kao i u sadržaju vođenih ekonomskih i socijalnih politika. Društvenu cenu krize, odnosno šanse za rast kohezije i solidarnosti ili, obrnuto, dalji rast nejednakosti, analiziraću u polju uspostavljenih klasnih odnosa i koalicija u Srbiji kao poluperiferijskom društvu i ekonomiji. Najzad, poslednji, četvrti problemski krug sadrži listu predloga i praktičnih koraka koji mogu voditi uspostavljanju socijalno i ekološki održivog društva.

EKONOMIJA POD PANDEMIJOM I POSLE NJE: (PRED)VIDLJIVE POSLEDICE

Nesporno je da će pandemija izazvana virusom Covid-19 imati brojne posledice. Tri posledice su praktično već na delu. Prvo, već je došlo do ograničenja kretanja i okupljanja i, posebno, do pojačanog nadzora u sistemu zdravstvene i bezbedonosne kontrole saobraćaja i putovanja. Drugo, zbog uvećanih troškova upravljanja krizom, povećaće se opseg svetskog duga u odnosu na bruto domaći proizvod (BDP), upravo kao što je 2008. godine došlo do smanjenja kamatne stope i dokapitalizacije i sanacije finansijskog sektora unutar hipotekarne krize. Finansijski balon će se i dalje prenaduvavati sa uvek otvorenim pitanjem dokle će od toga koristi imati najbogatiji? Treće, velika ulaganja u digitalni svet, posebno u razvoj radnog procesa i obrazovanja na daljinu, postaće deo strategije kriznog menadžmenta i u „normalnim” okolnostima, kako bi se povećala efikasnost rada i racionalizacija. Virtuelni svet biće samo još u većoj meri sastavni deo naše životne svakodnevice.

U pozadini akutne zdravstvene krize sve su vidljivije dodatne dve krizne tendencije. Pandemija u pitanje dovodi sposobnost država da blagovremeno i efikasno upravljaju krizom. Ako se epidemija i dalje bude širila to će izvesno dovesti do oštre politike štednje stanovništva i izazivanja ozbiljne političke nestabilnosti i još dublje ekonomske krize. Prve analize pokazuju da svet ulazi u izvesnu, ozbiljnu recesiju.

Recesija i kriza tada postaju prostor unutar kojeg rastu rizici daljeg rasta nesigurnosti i nejednakosti, što razumemo kao drugu negativnu konsekvencu pandemije. Predviđanja Međunarodne organizacije rada (MOR) su da bi poslove moglo da izgubi na desetine miliona ljudi. Analize MKSS pokazuju da 55% globalnog stanovništva – četiri milijarde ljudi – nije obuhvaćeno bilo kojom naknadom za socijalnu zaštitu, dok manje od jedne trećine sveta uživa u sveobuhvatnom stepenu zaštite. Pad udela prihoda

od rada u odnosu na rastuću produktivnost znači da se ekonomski rast sve manje deli sa radnicima. Svet je tri puta bogatiji u odnosu na period od pre trideset godina, ali daleko je veći broj ljudi koji idu gladni na spavanje nego što misle globalni lideri koji tvrde da su ukinuli siromaštvo (Nezavisnost 2020).

Sve govori da već prisutna recesija i, posebno, dolazeća ozbiljna kriza iz logike vanrednog stanja mogu preći u zlokobnu tišinu radnog logora u kome će poluzaposleni i dodatno osiromašeni i zaplašeni biti usmereni na golo preživljavanje.² Na Balkan će se dodatno, bar na neko vreme, vratiti i oni koji su izgubili nesigurne radne aranžmane u zemljama EU. Prateće aktuelno suspendovanje demokratije i logika vanrednog stanja može završiti u njenom dugoročnom simuliranju. Ovi trendovi uzrokuju očaj i ljutnju, otežavaju agregatnu potražnju i održiv globalni rast.

U kriznom okviru, pored traganja za efikasnom vakcinom i rešenjem akutnog zdravstvenog rizika vlade širom sveta nastoje da upumpavanjem novca relaksiraju posrnule ekonomije i zaustave rast nezaposlenosti. U stanju akutne krize antikrizni menadžment mora biti usmeren ka sigurnosti i zaštiti, moratorijumu na otpuštanja i sužavanja prava i zarada svih radno angažovanih, kao i na odlaganju dospelih poreza i obaveza svima koji ih ne mogu izmiriti.³

Na duži rok gledano, ključno pitanje je, međutim, da li će kriza iznediti nove ekonomske i razvojne modele i kakva će biti njihova socijalna cena, odnosno hoće li oni voditi redukovanju nejednakosti ili će se samo nastaviti trend već gotovo poluvekovnog njihovog rasta?

MODELI I SCENARIJI IZLASKA IZ KRIZE

Brojne vlade su, pod pritiskom velikih kompanija ili zbog verovanja u neoliberalnu ideologiju, kreirale institucionalni dizajn i odnose moći koji ugrožavaju ljudska i radnička prava, plate i socijalnu zaštitu svojih građana. Dodatno, po nalazima Rebeke Gordon (Gordon 2020), u vreme korona

2 Simulacija efekata mera za očuvanje radnih mesta na finansijski položaj stanovništva u Srbiji pokazuje da one smanjuju stopu siromaštva za oko 1,2 procentnih poena na relativno proporcionalni način u svim starosnim grupama, ali ipak ne uspevaju da povrate nivo siromaštva od pre krize. Kada simulaciji dodamo ključnu meru za podršku prihodima – jednokratnu isplatu od 100 evra (EUR) svim punoletnim građanima – distribicioni efekat i efekat na smanjenje siromaštva kombinovanih mera smanjuju stopu siromaštva na 22,9%, ispod nivoa iste pre krize. Mikrosimulacije pokazuju da su ove dve mere uspele da zaustave širenje siromaštva (Bradaš, Reljanović i Sekulović 2020, 7–9).

3 Kvalitet zapošljavanja i dalje predstavlja izazov u Srbiji. Neformalna zaposlenost čini 18,2% ukupne zaposlenosti. Skoro 23% svih radnika ima ugovore o radu na određeno vreme, što je skoro dvostruko više u odnosu na 2011. godinu (12,4%), dok se broj prekarnih radnika učestvostručio od 2011. godine (2,4% u 2011. i 8% u 2019. godini) pa je sad trostruko veći od proseka u državama EU (2,5%) (ILO 2020, 31).

virusa, poslodavci počinju da sagledavaju nepandemijske koristi od toga što njihovi zaposleni rade od kuće. Zašto, recimo, radnici ne bi sami obezbeđivali sredstva potrebna za rad? To je mnogo lakše opravdati ako oni rade od kuće. I zašto bi poslodavci plaćali rentu za sav taj poslovni prostor kad su kancelarije prazne? Kompanije će profitirati i zahvaljujući manjim troškovima infrastrukture, a u nekim slučajevima čak i zbog zaposlenih koji se sele na jeftinije lokacije.

Posebno su na udaru tri grupe radnika: slabo plaćeni radnici javnih službi i servisa i usluga od čijeg rada svi zavisimo, a koji moraju da odlaze od kuće da bi obavljali svoj posao, čime se izlažu znatnoj opasnosti; bolje plaćeni zaposleni koji rade od kuće, ali od kojih će poslodavci očekivati da budu dostupni tokom celog dana; i neplaćeni ili veoma slabo plaćeni radnici u domaćinstvu, najčešće žene, koji se staraju da svi budu siti, odeveni i emocionalno namireni (Gordon 2020). Do gotovo identičnih zaključaka došlo se i u studiji Fonda Centra za demokratiju (Bradaš, Reljanović i Sekulović 2020, 6–8) posvećenoj uticaju pandemije na položaj radnika u Srbiji.⁴ Posledično, ne iznenađuje pri tome rast gubitka poverenja u institucije, uključujući i demokratiju. Preveliki broj ljudi nije video dividende od demokratije, a vezana nesigurnost i očaj podgrevaju osećaj ljutnje i frustracije.

SOCIJALNO ODGOVORNI KAPITALIZAM – OKSIMORON ILI REALNOST

Već prisutna kriza (post)demokratije i paralelni izazov autoritarnog i ksenofobičnog populizma (Spasojević i Stojiljković 2020) sada su praćeni i ekonomskom recesijom. Istovremeno decenijsko brzo privredno napredovanje Kine otvorilo je proces deglobalizacije i rivaliteta i sukoba oko svetske prevlasti. Sedam decenija nakon Drugog svetskog rata hegemon, gotovo imperijalna, pozicija SAD dovedena je u pitanje. U međuvremenu, finansijski prenaduvani balon nastavlja da raste – po meritornim računicama finansijskih institucija države i građani i dalje nastavljaju da se „zadužuju od budućnosti”. Zbir finansijskih derivata u opticaju i dugova, kako

4 Lica u prekarnim (nesigurnim) oblicima rada našla su se u posebno teškom položaju jer radno angažovana lica koja nisu u radnom odnosu sa poslodavcem prema Zakonu o radu nemaju gotovo nijedno radno pravo koje imaju zaposleni. Samozaposleni u neformalnom sektoru, a u koje spadaju ulični trgovci novom i polovnom robom, različite zanatlije, pijačni prodavci, kućno pomoćno osoblje, muzičari, svi radnici neformalno angažovani u ugostiteljstvu i drugim granama ostali su bez prihoda. Teška finansijska situacija sakupljača sekundarnih sirovina dodatno se pogoršala za vreme vanredne situacije budući da je većina njih prestala da radi ili je radila sa smanjenih obimom posla (Bradaš, Reljanović i Sekulović 2020, 6–8).

onih poslovnih tako i porodičnih i studentskih, deset puta je veći od planetarnog GDP-a (Mitrović 2018).

Na analitičkoj ravni radi se, u poslednje tri decenije, o takmičenju, uz uzajamne pozajmice pojedinih alatki, dva modela kapitalizma: liberalno-meritokratskog modela i političkog kapitalizma koji tržišne reforme i privatizaciju drži pod kontrolom aktivne razvojne države i političkom dominacijom komunističke partije. Ukoliko ne reši probleme rastuće nejednakosti, odnosno što se ekonomska i politička moć na Zapadu budu više stapale i postajale jedno, to će liberalni kapitalizam biti bliži plutokratiji, uz preuzimanje određenih elemenata iz političkog kapitalizma (Milanović 2019). Krajnje odredište oba sistema je isto: zbijanje redova privilegovane manjine i beskonačna reprodukcija postojećih elita u budućnost.

Suočen sa klimatskim i demografskim promenama, socijalnim i rasnim sukobima i pandemijom, Svetski ekonomski forum je u Manifestu iz Davosa iz 2020. počeo da zagovara Veliko resetovanje kapitalizma, odnosno da uobličuje model društveno odgovornijeg kapitalizma zainteresovanih strana u kome korporacije svoje ciljeve usklađuju sa dugoročnim ciljevima društva. Kapitalizam zainteresovanih strana, primera radi, traži od kompanija da publikuju podatke o ekološkoj ceni i efektima svoga delovanja, ali i da pokriju sve troškove zdravlja zaposlenih, kao i njihovu obuku za sticanje novih veština. Kompanije su dužne i da javnim učine podatke o razlikama u zaradama zaposlenih, kako u pogledu razlika između različitih rodnih, starosnih i rasnih grupa radno angažovanih, tako i u pogledu neopravdano velikih raspona između njihovih zarada i plata menadžmenta. Manifest iz Davosa prihvata i drži legitimnim i narativ o osnovnoj zaradi kao zaradi dovoljnoj da zadovolji osnovne životne standarde koji se razlikuju zavisno od nivoa razvijenosti. Ne radi se tu, naravno, kao što to ističe desnica, o napuštanju kapitalizma i puzajućem socijalizmu već o preventivnom dizajnanju spašavanja kapitalizma (Schwab 2020).

IMA LI ODRŽIVE ALTERNATIVE? KA OBNOVI JEDNAKOSTI I PRAVIČNOSTI

Paralelno sa krizom rastu i razvijaju se i ideje o povratku u normalnost, osiguranju pristojnog života za sve, odnosno o povratku umerenoj (ne) jednakosti. Ključno pitanje je: da li je moguća alternativa – skup politika koje su efikasne a pritom i inkluzivne, odnosno ne proizvode još dublje društvene podele?

Ovde ćemo sumarno izložiti tri takva pristupa. Dva od njih – (1) koncepti i inicijative oficijelnih aktera, poput Decent Job Initiative ili Programa za budućnost rada Međunarodne organizacije rada ili danskog Flex-security programa, (2) kao i predlozi povratka na progresivno oporezivanje ostaju u okviru „organizovanog kapitalizma”, odnosno tržišno-socijalne

ekonomije. Tek treća grupa pristupa – koncepti razvijeni na bazi Rolsove ideje radikalnog reformizma i socijalizacije vlasništva poseduju postkapitalistički potencijal.

Deceniju unazad čak i Svetska banka i Međunarodni monetarni fond promovišu inkluziju i dostojanstveni rad u svojim dokumentima. Dobar primer je „Pristojan rad” (Decent Job Initiative) Međunarodne organizacije rada koja je izazvala mnogo pohvala, analiza i unošenja u javne dokumente brojnih država, ali je donela samo kozmetičke promene. Kao i u slučaju danskog Flex-security programa, poenta je u pokušaju mirenja fleksibilizacije radnih odnosa sa sigurnošću – obilnim transferima i programima obuke države onima koji gube posao ili ga imaju neredovno. Ključno ograničenje sadrži se u činjenici da program nije dobar kada su vremenske prilike loše – kada prekarni radnici postaju mnogobrojni, a budžeti čak i bogatih država se pokazuju ograničeni.

Kada je o redistributivnim strategijama reč, ideja o povratku na fiskalnu politiku progresivnijeg oporezivanja čini važan deo plana. Prethodno veliko smanjivanje poreskih stopa za najviše dohodovne razrede, izvedeno u vreme „konzervativne revolucije” Regana i Tačerove, doprinelo je naglom rastu nejednakosti, a da pritom nije ostvarena adekvatna korist za društvo u celini. Atkinson predlaže povratak na politiku univerzalne socijalne zaštite koja bi bila svima dostupna, nasuprot uslovljenom pružanju pomoći koja izoluje najsiromašnije; govori i o formiranju „svetske poreske uprave” i mogućem povećanju međunarodne pomoći na jedan odsto bruto društvenog proizvoda (navedeno prema Piketty 2015). Važan teorijski doprinos primeni oporezivanja u rešavanju problema koncentracije bogatstva dao je Tomas Piketi zalaganjem za povećanje poreza i progresivno oporezivanje, ali ne samo tekućih dohodaka nego i akumuliranog bogatstva. On predlaže da se uvede porez od 1% za domaćinstva koja imaju imovinu u vrednosti od 1.000.000 do 5.000.000 dolara, a 2% na imovinu veću od 5.000.000; na imovinu preko milijardu dolara ona bi mogla da bude i 10% (Piketi 2015, 253). Ukratko, tržište i tržišna ekonomija moraju se ponovo ugraditi u jedan širi društveni kontekst, a to uključuje i moderno društvo, ekonomiju znanja, ograničavanja nejednakosti i u nove forme kontrole biznisa.

Rols u svojim poznim spisima, posebno Pravdi i pravičnosti (Rawls 2001), tvrdi da u pravednom društvu politička ekonomija mora biti organizovana sa eksplicitnim ciljem *zajedničkog* ili *široko raspedeljenog* bogatstva. Brojni autori su se fokusirali na razvijanje oblika proizvodnog kapitala sa širokim vlasništvom, bilo od strane radnika, lokalnih organizacija i samouprava ili drugih hibridnih oblika vlasništva poput kooperativa, zadruga i drugih oblika socijalnog preduzetništva. Pristalice progresivne agende pritom ne nameravaju samo da stvore socijalnu državu sa „distributivnim organima”, već netržišni sektor sa svojom spontanom dinamikom

i mehanizmima: kreditnom unijom, neprofitnom bankom, platformama zadruga, anarhističkih pekara, otvorenim izvornim softverskim projektima, dobrovoljnim jaslicama... Pri tome se neretko predlažu promene vlasničke strukture proizvodnog kapitala kroz, recimo, efektivno podružtvljavanje vlasništva nad akcijama korporacija koje svakom građaninu daje trajni udeo u vlasništvu nad korporacijama. Sa stanovišta efikasnosti nevažno je kako su vlasnička prava alocirana, pod uslovom da troškovi transakcija ostaju ravni nuli.

Jedan takav mehanizam nedavno je opisao Piketi u knjizi *Kapital i ideologija* (Milanović 2020). Piketi ne predlaže ukidanje svih oblika privatnog vlasništva, već traga za načinima da se ekonomska moć vlasnika ograniči. Za tu svrhu iznosi radikalnan predlog da se za sva preduzeća koja dostignu određenu veličinu uvede obaveza suvlasništva radnika koji bi posedovali 50 odsto udela, dok nijedan pojedinačni kapitalista ne bi mogao posedovati više od jedne desetine unutar onih 50 odsto udela koji ostaje kapitalistima. Tu je i predlog da se svakome u dobi od 25 godina dodeli suma od 120.000 evra, kao univerzalna dotacija i početna mera smanjenja društvene neravnopravnosti na samom početku aktivnog radnog života. Takav sistem uključuje visoke godišnje poreze na privatno bogatstvo i progresivno oporezivanje nasledstva. Ostvarenjem ovog cilja smanjila bi se nejednakost i strukturno ograničila mogućnost bogatih da kontrolišu politički proces i prenose bogatstvo sa generacije na generaciju (Milanović 2020).

Time se postupno, a da Piketi ne formuliše ideju o akterima promena i njenim alatcima, prelazi put od hiperkapitalizma do participativnog socijalizma. On samo konstatuje da bez novog, uverljivog, univerzalističkog narativa, koji promovise jednakost, sve je verovatnije da će izazovi rastuće nejednakosti, migracija i klimatskih promena ubrzati povlačenje u identitetske nacionalističke politike koje su zasnovane na strahovima od „velike zamene” jedne populacije drugom (Piketty 2019, 19–26).

Poseban, na relnom odnosu snaga rada i kapitala na tržištu rada zasnovan način zamišljanja promene modernog kapitalizma Branko Milanović izlaže na kraju dela *Capitalism, Alone* (Milanović 2019). Taj način je utemeljen na „objektivnom” odnosu dva faktora proizvodnje (rada i kapitala) ili, tačnije, njihovoj relativnoj oskudnosti. Današnja apoteoza kapitalizma velikim delom je proizvod slabljenja pozicija rada usled udvostručavanja globalne radne snage koja radi pod kapitalističkim uslovima posle tranzicije u kapitalizam u zemljama bivšeg sovjetskog bloka, Kine, Vijetnama i Indije. Takođe, savremeni digitalni kapitalizam omogućio je komercijalizaciju („komodifikaciju”) mnogih aktivnosti koje dosad nisu bile komercijalizovane. Dominioni kapitalizma prošireni su i prostorno i „interno”, dubinski ulaskom u privatnu sferu pojedinca. Milanović konstatuje da ako brojnost svetske populacije dostigne vrhunac i na njemu ostane

(na šta ukazuju sve projekcije) i ako zalihe kapitala nastave da rastu mogli bismo se suočiti sa sasvim drugačijom situacijom – suprotnom onoj u kojoj se svet nalazi od 1990. Iako ne mora tako izgledati na prvi pogled, to je veoma važno: moć delovanja koja je sada gotovo isključivo na strani kapitalista bila bi prenetna na „radnike” (Milanović 2019, 209–214).

IMAJU LI SINDIKATI PROGRAM I STRATEGIJU ZA IZLAZAK IZ KRIZE?

Strateški cilj sindikata i njegova misija je vratiti dostojanstvo radu. Nasuprot uslovima u kojima živi većina (polu)zaposlenih, dostojanstven rad je samo onaj rad koji ne unižava čoveka i koji objedinjuje sledećih šest elemenata: (1) produktivan rad, a ne tek politički kreirano (privremeno) radno mesto, (2) uređen i fer odnos poslodavaca prema zaposlenima, (3) bezbedno i zdravo radno mesto i (4) zaštitu socijalnih prava zaposlenih i članova njihovih porodica. Time se ujedno kreiraju i (5) uslovi za lični prosperitet zaposlenog i njegovu socijalnu integraciju, koja uključuje i (6) slobodu zaposlenih da se organizuju i aktivno učestvuju u odlukama koje ih se neposredno tiču. Višestruki krizni izazovi naterali su sindikate na aktivniju poziciju i urgentnim učinile izradu šire pregovaračke pozicije koja, pored interesa zaposlenih, uključuje i interese i zahteve svih radno angažovanih, samozaposlenih, aktuelno nezaposlenih i nekadašnjih zaposlenih (penzionera). Primer takvog angažovanja su i zahtevi za socijalno pravedniju i ekološki održivu Evropu, koje je Evropska konfederacija sindikata (EKS) uputila takmacima na izborima za Evropski parlament 2019. godine. Zahvaljujući, pored ostalog, i kampanji i angažovanju EKS, rast ksenofobičnog desnog populizma je usporen.

Prethodno proklamovani Evropski socijalni stubovi govore o potrebi postojanja socijalnog dijaloga kao institucionalnog okvira i mehanizama za postizanje konsenzusa. Evropski socijalni stubovi su politička povelja – dokument potpisan na socijalnom samitu u Geteborgu u Švedskoj, novembra 2017., od strane Evropskog saveta, Komisije i Parlamenta. Dokument sadrži bazičnih 20 socijalnih stubova – radnih i socijalnih prava, grupisanih u tri celine: jednake mogućnosti i pristup tržištu rada, fer radni uslovi i socijalna zaštita i inkluzija (European Commission 2017, 10–18).

Unutar pandemijske krize Međunarodna konfederacija sindikata govori o novom društvenom ugovoru.⁵ Nejednakost, rasna nepravda i rodna diskriminacija proizveli su eru ljutnje praćenu građanskim nemirima i nepoverenjem u demokratiju. Globalni sindikalni pokret poziva vlade da

5 MKSS konstatuje da je i pre COVID-19 pandemije 60% globalne radne snage u neformalnom sektoru, bez prava, minimalne plate i socijalne zaštite, a neizvestan rad zabrinjava gotovo 40% onih u formalnom sektoru (Nezavisnost 2020).

se pripreme planovi za oporavak i otpornost koji će sadržati, naravno uz prisutnu planetarnu solidarnost, tri ključne grupe ciljeva.

Prvu grupu ciljeva sigurno čine zapošljavanje i socijalna zaštita u koje su uključeni: minimalne plate za dostojanstven život i osnovni prihod za one u neformalnoj ekonomiji, bolesne i nezaposlene; univerzalna prava na slobodu udruživanja i kolektivno pregovaranje; jednako ekonomsko učešće žena, svih rasnih grupa, radnika migranata, mladih radnika i zaštita svih od diskriminacije; adekvatno finansirano univerzalno javno zdravlje, obrazovanje i nega.

Druga grupa ciljeva je vezana za regulisanje ekonomske moći. Ona uključuje: socijalni dijalog i mere pravedne tranzicije, dogovore sa radnicima i njihovim sindikatima; industrijske politike za klimatsku tranziciju; javno zdravlje, obrazovanje i negu; javni transport; jačanje i obnovu eko sistema i održive poljoprivrede, kao i digitalno povezivanje za sve.

Treću grupu čine mere podsticaja za radna mesta i pravednu tranziciju. Potrebno je korigovati i obnoviti sisteme oporezivanja tako da se omogući ulaganje u radna mesta u javnim uslugama i industriji, u skladu sa industrijskim politikama za inkluzivan i održiv razvoj. Zajedno sa ovim, potrebni su novi mehanizmi, uključujući porez na finansijske transakcije, digitalni porez i porez na bogatstvo (Nezavisnost 2020).

Po mome sudu, unutar aktuelne krize sindikalni mejnstrim se pomakao od odbrane nasleđa države sigurnosti ka tvrdnji da javni i netržišni sektor mora obezbediti pružanje univerzalnih besplatnih osnovnih usluga i osnovnog dohotka. Sindikati nisu bili skloni univerzalnom bazičnom dohotku, odnosno ukidanju svake veze između rada i primanja. No, svest da neće biti kvalitetnih i održivih poslova za sve dovela je do prihvatanja neke vrste kombinovanja osnovnog dohotka sa univerzalnim javnim uslugama. U prilog ovom stavu ide, recimo, nalaz Arandarenka i Aleksića da je 16% starijih od 65 godina u Srbiji bez ikakvog prihoda (Arandarenko i Aleksić 2020, 17).

Nužnim se čini povratak na progresivnije poreske stope. Jačaju i argumenti za ozakonjenje kraće radne nedelje, bez gubitka plate, poput prakse u Finskoj. Ujedno se tako socijalno promovise automatizacija i robotizacija, kao što i uvođenje univerzalnih osnovnih prihoda i usluga pruža adekvatnu kompenzaciju za proces gubitka poslova. To omogućava da ljudi prežive vremena kad dobro plaćeni posao postaje deficitaran – i poništava slabu pregovaračku moć rada (Stojiljković 2020).

DRUŠTVENE KOALICIJE I ISHODI KRIZE: SLUČAJ SRBIJA

Polaznu pretpostavku ovog rada čini teza da ishodi krize zavise od uspostavljenih interesnih saveza i konstelacija, pre svega od rezultirajuće (pre) raspodele političkog kapitala, kao i moći političke mobilizacije i interpre-

tacije. Primera radi, razlike u imovini i prihodima stvaraju se ili redukuju u velikoj meri vođeni poreskim i socijalnim politikama, kao i kreiranim (antiradničkim) radnim zakonodavstvom koji su efekat raspoloživog političkog kapitala i moći. Srbija je početkom treće decenije 21. veka, kada su u pitanju njen državno-politički okvir i identitet, nedovršena i još uvek slaba, preciznije, selektivno slaba, interesima bogatih i moćnih dominantno okrenuta poluperiferijska, država i društvo. Osnovni ekonomski problem Srbije su, i pored više puta započinjane „giljotine propisa”, siva ekonomija, korumpirana administracija, slabi konkurentski obrasci i javni i privatni monopoli, razvijene koruptivne sheme i partokratska vladavina nad javnim sektorom.⁶ U takvom sistemu nema adekvatne kontrole nad racionalnošću javnih nabavki i efektima poslovanja (Stojiljković 2013; Pavlović 2018).

Postoji čitav niz faktora koji omogućavaju ovakvu putanju u slučaju Srbije. Na prvom mestu je tu fenomen „zarobljene države”, u kojoj su javne institucije pod vlašću i uticajem krugova koji se uglavnom rukovode kratkoročnim interesima.⁷ Drugo, paralelna otvorenost granica znači da će sva ulaganja u „ljudski kapital” – bilo da su u pitanju inženjeri, informatičari, vozači kamiona ili patronažne sestre – lako biti uzaludna. Demografska situacija, odnosno istovremeni pad broja i starenje stanovništva, uz prateću ekonomsku migraciju, posledično vrši pritisak na penzijski sistem, radni sistem i opšte razvojne perspektive. Razvojna strategija svih dosadašnjih vlada od 2000. godine bila je privlačenje stranih direktnih investicija (SDI). U svetu koji je sektor po sektor, službu po službu, izbacivao državu i društvo iz privrednog upravljanja i razvoja, oslonac na strani kapitala i privatizacije bio je jedini smislen pravac delovanja koji bi mogao da omogući ostanak na vlasti novoj političkoj eliti. Istovremeno, gotovo da nema domaćih ulaganja, pa ni domaće štednje.

Polazeći od Hiršmanovog modela interesnih koalicija, Arandarenko (Arandarenko 2020) govori o formiranoj političkoj ekonomiji dvostrukog izlaska (spoljne i unutrašnje emigracije, odnosno opstajanja u sivoj ekonomiji) i kupljene lojalnosti – kroz potrošnju servisnih srednjih slojeva. Zarobljena država mogla bi se opisati kao metaorganizacija i institucionaliza-

6 Iznos propuštenih poreskih prihoda usled sive ekonomije u Srbiji procenjuje se na oko 11% BDP-a, po čemu je Srbija na drugom mestu u Evropi prema utaji poreza. Visok iznos utajenog poreza u Srbiji je posledica rasprostranjene sive ekonomije i iznadprosečnog nivoa poreskog opterećenja zemalja CIE (Arsić i Randelović 2017, 319–321).

7 Zarobljavanje države, shvaćeno u najužem smislu, predstavlja situaciju u kojoj kompanije, institucije ili moćni pojedinci koriste korupciju – kupovina zakona, amandmana, dekreta ili kazni, kao i davanje ilegalnih priloga političkim partijama i kandidatima, kako bi uticali i oblikovali državnu politiku, zakonsko okruženje i ekonomiju u skladu sa svojim parcijalnim/privatnim interesima. Ekspertski tim Svetske banke pod zarobljenom državom podrazumeva uspostavljanje pune kontrole nad zakonima od strane biznisa preko uticajnih političkih posrednika u parlamentu, vladi i drugim državnim telima (Maira 2014).

cija korupcijskih odnosa koji vode ka virtuelnoj privatizaciji upravljanja (Innes 2014).

Privredni sistem Srbije je takav da stanovništvo, pre svega na osnovu apresijacije dinara, odnosno nerealnog kursa, omogućenog i visokim doznakama iz inostranstva koje čine oko 8% GDP, troši, a stranci ulažu. To je model po kome se živi od danas do sutra. Priliv doznaka drži siromaštvo pod kontrolom i dopunjava socijalne transfere, pa je država, makar delimično, rasterećena svoje uloge u preraspodeli dohotka od bogatijih ka siromašnijim grupama stanovništva. Monetarni sistem i politika deviznog kursa nisu podešeni da podrže međunarodnu konkurentnost ekonomije i izvozno orijentisani rast, već da obezbede viši ukupni dohodak i potencijal potrošnje 'grupa lojalnosti' (Arandarenko 2020). Od 2015. politika se menja u smeru da se subvencionišu investicije i štedi na platama i penzijama. To za efekat ima da ljudi manje troše, a više se izvozi, ali to takođe ne obećava visoki rast.

Srbija već duže vreme primenjuje subvencionisanje kao način privlačenja stranih ulagača. Podsticaji su najčešće usmereni prema kreiranju proizvoda niske složenosti i male dodatne vrednosti uz veliko angažovanje ručnog rada niskokvalifikovanih radnika. Aktuelni primenjeni razvojni obrazac u Srbiji može rezultirati prevazilaženjem zamke siromaštva i nerazvijenosti, ali strane direktne investicije, posle kraćeg perioda dinamičnog rasta, u drugoj fazi mogu uvesti u tzv. klopku srednje razvijenosti – zaposlenost je relativno visoka, ali su plate i životni standard na trajno niskom nivou (Katić 2020).

Preuveličavanje značaja stranih direktnih investicija, zastupljenost niskog (linearnog) oporezivanja, urušavanje uloge i snage sindikata, kao i fleksibilizacija tržišta rada u pogledu vremena, zaposlenja, plata i organizacije rada su bitni faktori rizika od zarobljavanja države od strane stranog kapitala. Šanse da se na tako kreiranom klijentelskom prostoru probude demokratski prkos i solidarnost i kreira reformrska ekonomska i politička agenda svakim danom sve su manje (Stojiljković 2017, 21). Ko je, pri tome, uživao u plodovima kakovog-takovog rasta, bilo neposredno bilo posredstvom državnog budžeta?

Dobitnici su jasni: strani kapital i domaći kartel vlasti, koji opslužuje poslušna servisna klasa koju čini stotinak hiljada nosilaca javnih funkcija (37.000) i njihovih pomoćnika, pretežno regrutovanih kroz mreže političkog klijentelizma.⁸ Dodatni, spoljni osigurač vlasti čine i stotine

8 U intervalu od 2001. do 2018. godine u Srbiji je realizovano više od 450 projekata stranih direktnih investicija, ukupne vrednosti preko 31.000.000.000 evra. Tokom poslednjih 20 godina trećina ukupnih ulaganja u Srbiji potiče iz stranih direktnih investicija (Filipović i Nikolić 2017; Molnar 2020, 94). Privatizacija je omogućila da se reši problem vlasničke kontrole nad preduzećima, dok je visok stepen koncentracije vlasništva uzrokovao probleme

hiljada partijski uposlenih, pretežno u javnom sektoru. Posledično, država je zarobljena od pripadnika političke i poslovne elite koji kroz razvijene mehanizme klijentelizma, korupcije i partijskog zapošljavanja kontrolišu društvo ostavljajući ga bez realne socijalne i političke alternative.

Na drugoj, gubitničkoj strani, prema podacima Tima za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva (Bradaš, Reljanović, Sekulović 2020) iz 2018. godine, u Srbiji trenutno živi pola miliona apsolutno siromašnih građana, 24,3% građana je u riziku od siromaštva, dok čak 61,6% građana (4.300.000) ima ličnu procenu o sopstvenom siromaštvu (tzv. subjektivno siromaštvo). Uz to, Srbija je zemlja sa izuzetno visokim stepenom socijalnih nejednakosti. Gini koeficijent 35,6, u poređenju sa prosekom EU od 30,4, svrstava nas na začelje liste evropskih zemalja, sa tek neznatno boljim rezultatom od Crne Gore, Litvanije, Bugarske i Turske. Za već visoku nejednakost imovine i dohotka i visok rizik od siromaštva i socijalne isključenosti nije odgovoran samo (1) disbalans između kvantiteta i kvaliteta zaposlenosti, već i (2) sistem slabe socijalne zaštite, (3) neadekvatna politika oporezivanja rada, ali i (4) izmene radnog zakonodavstva nakon 2014. godine (Arandarenko i Aleksić 2020, 14–16).

Istini za volju, u ovoj praksi nema ničega novog. Nove su razmere koje je zadobio politički klijentelizam koji Hicken određuje kao „uzajamno korisnu razmenu resursa između aktera nejednakog statusa” (Hicken 2011, 290). Klijentelizam i partijsko zapošljavanje u Srbiji nije ograničeno samo na javni sektor već se kroz praksu ostavljenih radnih mesta za potrebe lokalnih moćnika preliva u javno-privatna partnerstva i privatni sektor.⁹

rastućih nejednakosti. Zbog toga se, u formalnom smislu, čini kao da je postojao „narodni kapitalizam” zbog ogromnog broja akcionara, dok se suštinski radi o „tajkunizaciji” korporativnog sektora u Srbiji, odnosno umesto „narodnog kapitalizma” stvorena je „tajkunska privreda” (Labus 2007). Otuda često dolazi do saradnje političkih elita i velikih korporacija pa se ne govori samo o korporativnoj i/ili stranačkoj zarobljenosti države, već i mogućnosti simbioze ova dva tipa zarobljenosti. Tajkuni su rezultanta političkog i ekonomskog sistema, a ne njihov uzrok, pošto vlast upravlja korupcijom. Tajkuni idu logikom lakše zarade, kada je i ukoliko je to moguće, odnosno svuda imaju isti karakter, logiku, psihologiju, mentalitet i etiku (Katić 2013; Đukić 2018).

9 Političkim pokroviteljstvom uspostavljena (ne)formalna mreža funkcioniša kao piramidalna struktura sa patronom na vrhu i klijentima („brokerima”) koji predstavljaju patrona na nižem hijerarhijskom nivou sa sopstvenom klijent-mrežom u prizemlju sistema (Kitschelt & Wilkinson 2009). Razlika između patrona i posrednika je da broker nema kontrolu nad resursima, on dobija samo neke resurse od patrona koje može da distribuirati klijentima. Klijentelizam podrazumeva asimetrično prirodu povezanosti između aktera različitog statusa i moći, čuva i reprodukuje nejednakosti, i, stoga, češće se može naći u ekonomski nerazvijenim društvima, uključujući sve društvene slojeve. Klijentelistički odnosi su tako prodrli u pore svih institucija koje su nadležne za funkcionisanje sistema: parlamenta, sudstva, vlade, lokalne uprave, političkih partija i medija. Po potrebi, čak i organizacije civilnog društva mogu da se uključe u klijentelističke transakcije (Cvejić 2016).

Država manje-više otvoreno, poput štrajka u Fijat Krajsleru iz 2017, u svim konfliktnim slučajevima staje na stranu vlasnika, osobito stranih kojima se izlazi u susret jer oni „ne vole da se petljaju” sa otkazima zaposlenima i zahtevima sindikata (Bagnardi i Petrović 2020). Aktuelno stanje industrijskih odnosa u Srbiji, kao i većini drugih zemalja u tranziciji, ima šest svojih temeljnih karakteristika: (1) nekoordinirani sindikalni pluralizam; (2) sve manju stopu sindikalizovanosti; (3) sve više preduzeća bez sindikata; (4) sve restriktivnije radno zakonodavstvo, uključiv i norme kojima se reguliše delovanje sindikata; (5) istovremeno odsustvo dovoljno relevantnih poslodavačkih organizacija i (6) nedovoljno razvijen socijalni dijalog. Ima, dakle, dovoljno osnova da se zaključi da su pre potrebni prethodni sanacioni radovi nego rekonstrukcija građevine autonomne moći sindikata i zaposlenih koje nikada nije ni bilo.

Istovremena politička marginalizacija sindikata rezultat je činjenice da je, zbog dominacije kulturno-vrednosnih podela i nacionalnih identiteta, kao i prisutnog postkomunističkog protržišnog entuzijazma, ekonomska stranačka ponuda ostala i praznjikava i nespecificovana (Spasojević i Stojiljković 2020). Dodatno, zbog izraženog praktičnog pritiska globalizovanog korporativnog kapitala, prostor politike ostao je i bez ozbiljne i odgovorne, prosindikalne političke ponude. Posledično, rašireno je mišljenje da su za zaposlene i sindikate sve partije iste, odnosno jednako neprihvatljive. Populizam i rašireni klijentelizam su, dakle, stvari samo dovele do kraja (Stojiljković 2020b).

DRŽAVA I DRUŠTVO U POSTPANDEMIJSKO DOBA

Vratimo se na kraju polaznoj tezi da se unutar kriza rađaju nova rešenja i da atipične krize, poput ove pandemijske, otvaraju prostor i za zaokrete i pronalaženje i izbor atipičnih rešenja. Značajno je, recimo, pitanje da li će pandemija trajnije probuditi osećaj solidarnosti i empatije, što bi vodilo ka izboru socijalno senzibilnijih rešenja i redukciji nejednakosti?

Naravno, šta će biti odabrano rešenje zavisice pre svega od sposobnosti uspostavljenog dominantnog bloka moći da ga interpretira i nametne kroz prihvatljivu političku formulu. Nažalost, to na duži rok neće biti rešenja koja zagovaraju radikalne antikapitalističke strategije, poput ideja o participativnom socijalizmu ili radikalnim imovinskim reformama, jer ona nemaju razvijenu strategiju i artikulisane i umrežene (moćne) socijalne adresate i promotere. Verovatni scenario je poluoficijelni program Velikog resetovanja kapitalizma Svetskog ekonomskog foruma koji ima i tri glavne komponente. Prva težište ima na, najmanje izvesnim, pravednijim ishodom. Vlade bi trebalo da poboljšaju koordinaciju u poreskoj, regulatornoj i fiskalnoj politici, nadograde trgovinske aranžmane i stvore uslove za ranije spomenutu „ekonomiju zainteresovanih strana”. To može uključiti-

vati promene poreza na bogatstvo, povlačenje subvencija za fosilna goriva i nova pravila koja regulišu intelektualnu svojinu, trgovinu i konkurenciju.

Druga komponenta agende Velikog resetovanja osigurala bi da investicije unapređuju zajedničke ciljeve, kao što su jednakost i održivost. Programi potrošnje velikih razmera, koje mnoge vlade sprovode, predstavljaju glavnu priliku za napredak. Evropska komisija je, recimo, objavila planove za Fond za oporavak u iznosu od 750.000.000.000 evra. Umesto da se sredstva koriste za popunjavanje pukotina u starom sistemu, trebalo bi da posluže za stvaranje novog koji je otporniji, pravičniji i dugoročno održiv. To znači, na primer, izgradnja „zelenih” urbanih infrastrukture i stvaranje podsticaja za industrije da poboljšaju svoje rezultate u pogledu ekoloških, socijalnih i upravljačkih pokazatelja.

Treći i poslednji prioritet agende Velikog reseta je da se iskoriste inovacije četvrte industrijske revolucije za podršku javnom dobru, posebno rešavanjem zdravstvenih i socijalnih izazova. Pandemija tako predstavlja nesiguran i uski prostor mogućnosti da se sistem resetuje kako bi stvorio zdraviju, pravičniju i prosperitetniju budućnost (Schwab 2020).

IZGLEDI ZA SRBIJU

Kada je o Srbiji reč, sledeći analize Katića (Katić 2020), moglo bi se izdvojiti šest osnovnih poruka. Kvalitet obrazovnog sistema će odrediti sudbinu države – postoji visoka pozitivna korelacija između kvaliteta obrazovnog sistema i ekonomskih rezultata. Za državu bez demokratske tradicije je ključno da se podigne zid između političkog (smenjivog) dela vlasti i meritokratske državne uprave. Bez te jasne i čvrste podele entropijski procesi će neprekidno razjedati državu. Treće, strane investicije mogu biti dopuna industrijskoj politici, ali nijedan uspešan model razvoja nije počivao na stranim investicijama kao strateškom opredeljenju. Četvrto, unutar aktuelne pandemijske krize Srbija mora razumeti da preživljavanje zavisi od samodovoljnosti na osnovnim egzistencijalnim segmentima. Koncept zaštite strateških grana danas sprovode sve velike razvijene ekonomije. Državno vlasništvo nije smetnja profesionalizaciji javnih preduzeća, niti bi evidentne slabosti u upravljanju trebalo da budu izgovor za prodaju. Peto, poreska politika svake civilizovane države treba da počiva na progresivnim stopama oporezivanja. To bi pomoglo da se porezi na najmanja primanja smanje, da se spreči veliko socijalno raslojavanje i da se stimuliše društvena solidarnost. Najzad, da bi se ovaj model mogao sprovesti, neophodno je preći na sistem bruto plata u kome zaposleni imaju jasnu svest o plati koju zarađuju i davanjima za poreze i doprinose. Ključna socijalna i politička posledica je „revolucija u glavama” – svest da nam nikakva vlast ništa ne poklanja već dobro ili loše usmerava i troši naš novac (Katić 2020).

Istovremeno, pitanja kvaliteta radnih mesta, kvaliteta obrazovnog sistema, oskudice određenih kvalifikacija, potrebe većeg i intenzivnijeg učešća u radnoj snazi stanovništva radnog uzrasta koje je sada izvan radne snage ili je angažovano na lošim, slabo plaćenim i nisko produktivnim poslovima – obeležiće narednu deceniju i biće glavni izazovi politike zapošljavanja i ukupne ekonomske politike. U tom kontekstu, potrebno je preispitati regulativu i primenu zakonskih instituta koji podržavaju rast prekarne zaposlenosti – ugovora o delu, o privremenim i povremenim poslovima, agencijskom zapošljavanju, o stručnom osposobljavanju i stručnoj praksi, preko studentskih ili omladinskih zadruga. Jači inspekcijski nadzor, izmene zakonskih rešenja i maksimiziranje broja fleksibilnih ugovora predstavljaju potencijalna rešenja koja bi mogla da preokrenu sadašnji nepovoljan trend rasta prekarnosti.

Kada je o socijalnim politikama reč, udeo rashoda za socijalnu zaštitu u BDP-u u Srbiji (ispod 25%) niži je od proseka EU koji se poslednjih godina kreće na nivou od približno 29%. Srbija tako spada u grupu zemalja koje izdvajaju malo a i to što izdvoje ne upotrebe na dovoljno efikasan način (Matković 2017, 38–41). U stanju limitiranih resursa a ogromnih socijalnih potreba, za koje je Srbija ideal-tipski primer, eksperti preporučuju fokusiranje države na socijalno investiranje i socijalno preventivno delovanje. Investirati treba u ono što može povući razvoj – u obrazovanje i sticanje veština.

U širem smislu, prevenciju čine i socijalni dijalog i dogovor sindikata i društveno odgovornih poslodavaca o podizanju nadnica, sticanju veština i izdašnjim socijalnim benefitima. Unapređenje socijalnih prava i standarda uključuje i održive, pristojne penzije. Država ima dužnost da obezbeđuje javna dobra i socijalnu zaštitu. Sve to govori u prilog uključivanju države u obezbeđivanje socijalne i zdravstvene zaštite i obrazovanja i jačanje njene razvojne funkcije.

LITERATURA

- Innes, Abby. 2014. "The Political Economy of State Capture in Central Europe". *Journal of Common Market Studies*, Volume 52 (1): 88–104. <https://doi.org/10.1111/jcms.12079>
- Arandarenko, Mihail. 2020. *Politička ekonomija izlaska i lojalnosti*. Beograd: FES.
- Arandarenko, Mihail i Aleksić, Dragan. 2020. „Radno zakonodavstvo i niske zarade u Srbiji”. U ur. Stojiljković Zoran, Aleksić Dragan, Arandarenko Mihail i Katić Nebojša. *Sindikati i društvene promene, predlozi za progresivnu ekonomsku i socijalnu agendu*. Beograd: FES.
- Milojko, Arsić i Randelović, Saša. 2017. *Ekonomija oporezivanja: teorija i politika*. Beograd: Ekonomski fakultet u Beogradu – CID.

- Bagnardi, Francesco & Valentina Petrović. 2020. "Post-socialist labour and the dual logic of collective action: workers' unrest and trade union strategy in Fiat Automobiles Serbia". *Transfer: European Review of Labour and Research*, Volume 26 (4): 415-430. doi: 10.1177/1024258919879803.
- Bradaš, Sarita, Mario Reljanović i Ivan Sekulović. 2020. *Uticaj epidemije covid-19 na položaj i prava radnica i radnika u Srbiji*. Beograd: Fondacija Centar za demokratiju.
- Cvejić, Slobodan *et al.* 2016. *Informal Power Networks, Political Patronage and Clientelism in Serbia and Kosovo*. Belgrade: Secons.
- Đukić, Petar. 2018. „Pošast tranzicionog rentijerstva: Ekonomske, socijalne i moralne posledice”. U ur. Veselin Vukotić. *Preduzetništvo vs. rentijerstvo*. Beograd: IDN:CEI.
- European Commission. 2017. *European Pillar of Social Rights*. European Commission Publication Office. https://ec.europa.eu/info/publications/european-pillar-social-rights-action-plan_en
- Filipović, Milorad i Nikolić, Miroljub. 2017. „Razvojna politika Srbije u 2017: predlozi za promenu postojeće politike podsticaja”. U ur. Milojko Arsić i Dejan Šoškić. *Ekonomska politika Srbije u 2017*. Beograd: Ekonomski fakultet u Beogradu.
- Gordon, Rebecca. 2020. *Rad u vreme Korone 19*. Pešćanik. <https://pescanik.net/rad-u-doba-korone/>
- ILO. 2020. *Covid-19 i svet rada – Srbija – Brza procena uticaja na zapošljavanje i mera politike*, International Labour Organization. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-budapest/documents/publication/wcms_756871.pdf
- Katić, Nebojša. 2013. *Tajkuni i država (Kratka istorijska lekcija)*. <https://nkatic.wordpress.com/2013/05/21/tajkuni-i-drzava-kratka-istorijska-lekcija/>
- Katić, Nebojša. 2020. „Ekonomske mitovi i alternativna, razvojna politika”. U ur. Stojiljković Zoran, Aleksić Dragan, Arandarenko Mihail i Katić Nebojša. *Sindikati i društvene promene, predlozi za progresivnu ekonomsku i socijalnu agendu*. Beograd: FES.
- Kitschelt, Herbert & Wilkinson Steven. 2009. *Patrons, Clients, and Policies: Patterns of Democratic Accountability and Political Competition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Labus, Miroljub. 2007. „Korporativni sektor u Srbiji: Narodni kapitalizam ili tajkunizacija”. U ur. Gašo Knežević. *Zbornik radova posvećen u čast profesora Dobrosava Mitrovića*. Beograd: Pravni fakultet.
- Martini, Maira. 2014. *State Capture: An Overview*. Transparency International. https://www.transparency.org/files/content/corruptionqas/State_capture_an_overview_2014.pdf.

- Matković, Gordana. 2017. *Država blagostanja u zemljama Zapadnog Balkana: izazovi i opcije*. Beograd: Centar za socijalnu politiku.
- Milanović, Branko. 2019. *Capitalism, Alone: The Future of the System That Rules the World*. Cambridge: Harvard University Press.
- Mitrović, Milutin. 2018. Drogirane finansije. Peščanik. <https://pescanik.net/drogirane-finansije/>
- Molnar, Dejan. 2020. *Slučaj COVID-19: Svedočenje ekonomiste*. Zrenjanin: Asocijacija BANAT-INFO, Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin”.
- Pavlović, Dušan. 2018. *Mašina za rasipanje para: pet meseci u Ministarstvu privrede*. Beograd: Dan Graf.
- Piketi, Toma. 2015. *Kapital u XXI veku*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Piketty, Thomas. 2016. Ka društvu veće jednakosti. Peščanik. <https://pescanik.net/ka-drustvu-vece-jednakosti/>
- Piketty, Thomas. 2019. *Capital et idéologie*. Paris: Éditions du. Seuil.
- Rawls, John. 2001. *Justice as Fairness – a Restatement*. Cambridge: Harvard University Press.
- Schwab, Klaus. 2020. The Great Reset. World Economic Forum. <https://www.weforum.org/agenda/2020/07/klaus-schwab-nature-jobs-great-reset-podcast/>
- Spasojević, Dušan i Stojiljković, Zoran. 2020. *Između interesa i uverenja*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Stojiljković, Zoran. 2013. „Politička korupcija i slaba država”. *Filozofija i društvo*, XXIV (1): 135–159. doi: 10.2298/FID1301135S
- Stojiljković, Zoran. 2017. „(Post)liberalna demokratija, kapitalizam i kriza države”. U ur. Ilija Vujačić i Bojan Vranić. *Urušavanje ili slom demokratije*. Beograd: Udruženje za političke nauke Srbije, Fakultet političkih nauka.
- Stojiljković, Zoran. 2020. Dva moguća scenarija postpandemijske krize u Srbiji. <https://nezavisnost.org/zoran-stojiljkovic/dva-moguca-scenarija-postpandemijske-krize-u-srbiji/>
- Stojiljković, Zoran. 2020b. „Sindikati, kriza i društvene promene”. U ur. Stojiljković Zoran, Aleksić Dragan, Arandarenko Mihail i Katić Nebojša. *Sindikati i društvene promene, predlozi za progresivnu ekonomsku i socijalnu agendu*. Beograd: FES.
- Nezavisnost (2020). Stavovi međunarodne konferencije sindikata. <https://nezavisnost.org/stavovi-medjunarodne-konfederacije-sindikata-o-novom-drustvenom-ugovoru/>

SUMMARY

LABOUR, CAPITAL AND SOCIAL COHESION IN POST-PANDEMIC
FRAMEWORK

Comparative research shows that trade unions are “doing well” only in situations of parallel democratic and economic growth which lead toward social cohesion and reduction of inequality. Simultaneous effectuation of all three development factors never occurred in Serbia. Within the current pandemic crisis, along with democratic deficit, we are re-entering the period when drop in economic indicators causes further increase of poverty and inequality. Serbia’s dramatic stunting can only be partially compensated by high growth rates. Change is possible only with radical change of economic policy, implying integration of necessary regulatory and development functions and role of the state, in other words clear abandonment of widespread neoliberal economic myths. Pandemic crisis, as the crisis affecting both supply and demand, with its numerous challenges, such as remote working, and development of internal control systems and cost reduction that may lead to further flexibilisation of work, urgently requires the creation of a new Social Contract that would define labour standards and basic income for all persons engaged in any form of work.

KEYWORDS: social cohesion, inequality, precariat, trade unions, development state.